

Rozvoj ekonomiky socialistické společnosti se nemůže na dlouho obejít bez důkladné analýzy sociální struktury socialistické společnosti. Hospodářská i politická praxe stále častěji naráží na překážky vyplývající z neznalosti tohoto problému. Vznik řady socialistických pracovišť, na nichž se zpracovávají nejrůznější otázky velmi široké a složité problematiky sociální struktury socialistické společnosti je proto zcela v souladu s potřebami národního hospodářství.

Hospodářská politika socialistického státu se např. neobejde bez informací o stavu a vývoji diferenciaci společnosti na jednotlivé sociální skupiny. Teorie sociálních skupin je však oblastí jak v sociologii, tak především v ekonomii málo zpracovanou. Relativně více místa je jí věnováno v nemarxistické literatuře (E. L. Hartley, R. E. Hartley 1952, Cuvillier 1950, König 1958, Mac Iver 1961, Lunberg, Schrag, Larsen 1958).

Marxističtí sociologové se začínají touto problematikou zabývat podrobněji teprve v posledních letech, přesto však vznikla řada statí a pojednání o sociální struktuře (Baumann 1962, 1964, Kłoskowska 1959, Szczepański 1963). Důležitým mezníkem pro rozvinutí práce na analyzování sociální struktury v ČSSR se stala konference sociologů v Hrazanech u Sedlčan (červen 1964) za účasti zahraničních sociologů ze socialistických zemí. Materiály projednáváné na této konferenci obsahují, mimo jiné, návrhy diferencovaného modelu sociální struktury socialistické společnosti. Hrazanská konference potvrdila v základních rysech koncepci Machonina, která byla pak řadou našich autorů dále rozpracována a výsledky této práce byly zahrnuty do Sborníku kolektivu autorů (Machonin 1966), do něhož byly pojaty i příspěvky zahraničních autorů.

V tomto Sborníku, stejně tak jako na konferenci v Hrazanech, nešlo ovšem jenom o teorii sociálních skupin, ale o teoretické problémy sociální struktury v nejširším slova smyslu. Je nepochybné, že pro ekonomickou praxi má význam znalost všech problémů sociální struktury v nejširším pojetí. Je však stejně nepochybné, že by bylo třeba pro potřeby národního hospodářství věnovat hlubokou pozornost užšímu problému, a to vymezení sociální skupiny, ne v celé spletnosti nejrůznějších společenských vztahů, ale mnohem úžeji, méně obecně, pouze jako ekonomické kategorie. Ze strany ekonomů se však pro to učinilo doposud velmi málo. Přitom např. v oblasti životní úrovně se nelze vůbec obejít bez pojmu „sociální skupina“, jehož obsah je v důsledku nepropracovanosti teorie v této oblasti zcela mlhavý, nepřesný a často v rozporu s novými podmínkami souvisejícími s rozvojem výrobních sil a se změnami, k nimž dochází za socialismu. Většina ekonomů, statistiků a plánovačů si pomáhá tím, že mluví o sociální skupině jako o statistické jednotce, přičemž má většinou na mysli sociální skupinu domácností.

SOCIÁLNÍ SKUPINA V EKONOMICKÉM SMYSLU

„Sociální skupina v ekonomickém slova smyslu“ je pojem podřízený širšímu pojmu „sociální skupina“ a ten pak obecnému pojmu „skupina“.

Ve světové sociologické literatuře nalezneme řadu prací, v nichž se věnuje

pozornost obecné teorii skupin. Čím blíže současnosti, tím častěji a hlouběji se pokoušejí jednotliví autoři o klasifikaci skupin podle nejružnějších kritérií a podle různých hledisek, např. podle skupinotvorných znaků, podle integrace příslušníků skupin, pomocí psychické vazby, prostřednictvím vztahů, kontaktů, interakcí apod. (Nejúplnější shrnutí a zhodnocení názorů různých autorů na pojetí skupiny nalezneme v naší literatuře ve stati Strmisky a Petruska (Machonin a kol. 1966).

Nejobecněji by snad bylo možno definovat skupinu jako určitý společenský celek, složený alespoň ze dvou jedinců, kteří jsou spjati jakýmkoli společným znakem nebo znaky.

Společným znakem mohou být určité vlastnosti nebo vztahy vzájemné závislosti, či vzájemného působení členů nebo činnosti apod. V tomto širokém slova smyslu může být skupinou např. rodina nebo soubor obyvatelstva členěný podle věku (obyvatelstvo v produktivním věku, děti do jednoho roku, příslušníci určitého ročníku atd.) nebo dále podle pohlaví (muži, ženy), podle příjmových skupin, podle odvětví národního hospodářství, podle etnických znaků, podle charakteru práce, podle vztahu k výrobním prostředkům, podle územních oblastí atd.

Z tohoto nahodilého výčtu příkladů je patrné, že některé z uvedených skupin mají malý společenský význam. Jiné však, které nejsou nahodilým souborem nebo dokonce shlukem osob, ale jejichž členové jsou spjati některými svými činnostmi nebo znaky, jež vyjadřují podstatné společenské kvantitativní i kvalitativní rozdíly mezi lidmi, mají velký společenský význam. V tomto případě pak můžeme mluvit o společenských nebo sociálních skupinách.

Kvantitativních a kvalitativních znaků, podle nichž je možno třídit jednotlivé členy společnosti do skupin, je nepřehledné množství. Některé skupinotvorné znaky vedou k vytvoření malých skupin (např. biologický aspekt, jímž je rodinná příslušnost, vede ke vzniku jedné z nejmenších skupin — rodině, nebo kritérium trávení volného času vede ke vzniku různých zájmových skupin, např. — včelaři), jiné naopak ke vzniku velkých skupin (např. etnické znaky, rasové znaky apod.). Některé skupiny mají v souvislosti se znakem, jímž jsou tvořeny, dočasný charakter, jiné trvalejší, dlouhodobý charakter. Velká část skupin není vymezována jen jedním znakem, ale celým souborem znaků, z nichž některý může (ale nemusí) mít podstatnější význam než znaky ostatní.

Existuje celá řada pokusů o klasifikaci diferenciacních znaků, která by umožnila konstruování strukturálního modelu socialistické společnosti. Zmínili jsme se již o koncepci Machoninově, předložené poprvé na Hrazanské konferenci, kterou autor později rozvedl (Machonin 1966).

Ve Sborníku je uvedena také klasifikace Strmisky a Petruska (str. 79—107), pojetí Hegedüsovo (str. 184—194) a Baumannovo (str. 195—214).

Jako příklad uvádíme diferenciacní kritéria Strmisky a Petruska, která jsou v úzké souvislosti s pojetím Machoninovým:

I. Diferenciacní kritéria založená na charakteru přírodních podmínek společenského života a vztahu lidí k těmto přírodním podmínkám:

1. Diferenciacní kritéria geografického a sociogeografického charakteru, zejména
 - a) geomorfologická a klimatická,
 - b) teritoriální,

- c) kritéria charakteru sídliště (město — vesnice) a jejich typy.
2. Diferenciační kritéria biologického a biosociálního charakteru, zejména
 - a) znaky rasové,
 - b) diferenciací pohlaví,
 - c) znaky věkové,
 - d) znaky generační,
 - e) znaky rodinné příslušnosti (rodinného stavu).
- II. Diferenciační kritéria, jež se vztahují k praktickým činnostem vykonávaným v jednotlivých oblastech společenského života a ke společenským vztahům, jež se v těchto činnostech vytvářejí a uplatňují.
3. Diferenciační kritéria v oblasti ekonomických vztahů:
 - a) kritéria vlastnictví,
 - b) znaky společenské dělby práce — charakter práce, funkce pracovní činnosti,
 - c) kritéria důchodu, jeho zdroje, velikost, využití, životní úroveň.
4. Diferenciační znaky v oblasti politických vztahů, obecněji řečeno znaky, jež vyplývají z charakteru a míry účasti v řízení celospolečenských procesů.
5. Diferenciační znaky, jež se vztahují k jiným oblastem praktických společenských činností, zejména k duchovně kulturním činnostem a společenským vztahům, jež se v těchto činnostech vytvářejí, a to zejména:
 - a) znaky založené na charakteru (aktivní, pasivní atd.) a na míře účasti na kulturních činnostech,
 - b) hlediska úrovně vzdělání, jež podmiňují nejen účast na kulturním životě, nýbrž i celkovou úlohu ve společenské dělbě práce.
- III. Diferenciační kritéria, jež se vztahují k aspektům společenského vědomí, jež se v praktické činnosti lidí utváří a v ní působí.
6. Diferenciační znaky založené na sociálně psychologických aspektech společenských vztahů (např. znaky prestiže, popularity, preferencí), v nichž jsou příslušníci skupin začlenění.
7. Kritéria vyjadřující diferenciaci v oblasti společenského vědomí, zejména v oblasti veřejného mínění, hodnocení, postojů, psychologických vlastností členů společnosti, pokud tyto vlastnosti jsou společensky podmíněné a mají diferenciační platnost.
- IV. Diferenciační kritéria etnického charakteru.

Jak patrně, uvedená kritéria mohou vést ke vzniku skupin různě významných pro společnost. Chceme-li rozebírat strukturu společnosti z hlediska převážně ekonomického, se zřetelem k základním potřebám národního hospodářství, můžeme nechat celou řadu, ba možno říci většinu, výše uvedených diferenciačních kritérií bez povšimnutí. V rámci společenského celku — národa nebo státu — nás totiž zajímají takové oddělené jednotky, skupiny lidí (mohou to být i třídy nebo vrstvy, ale v takovém případě by šlo o málo podrobné členění společnosti), které jednají odlišným, ale vzájemně se podmiňujícím způsobem, zaujímají určité odlišné postavení a plní odlišnou funkci v reprodukčním procesu.

V socialistické společnosti existují různé sociální skupiny, lišící se různými znaky, jejichž životní úroveň je více nebo méně odlišná. Existence těchto skupin je logickým důsledkem předchozího historického vývoje. Sociální struktura socialistické společnosti nese proto na sobě stopy minulých společenských formací. Zároveň je ale ovlivňována vnitřním vývojem imanentním socialismu a objevují se v ní dokonce prvky sociální struktury budoucí komunistické společnosti.

Členění společnosti na sociální skupiny uvnitř vykořisťovatelských formací

bylo vždy v úzké souvislosti s třídní strukturou. Třídní vztahy byly určujícími vztahy sociální struktury. Vedle dvou základních antagonistických tříd se v každé formaci založené na soukromém vlastnictví vytvářely i určité střední vrstvy, mezivrstvy, ke kterým patřila např. maloburžoazie, řemeslníci, svobodní rolníci apod. Protože socialistická společnost vyšla z třídní společnosti a protože třídy, i když nejsou antagonistické, v socialistické společnosti do určité doby existují, je i sociální struktura do jisté míry ovlivněna podobnými aspekty, přestože nemají již onen třídní charakter. „Třídní“ vztahy proto přestávají být určujícími a rozhodujícími. Začínají se uplatňovat jiná hlediska, která sice hrála roli i v antagonistických společnostech, ale byla třídním charakterem zatlačována do pozadí. Jde např. o zmíněné faktory biologické, teritoriální a etnické, ale hlavně o faktory z oblasti ekonomických vztahů, např. o hlediska dělby práce, složitosti práce, charakteru práce vůbec, o hlediska kvalifikace, vzdělání apod.

Protože socialistická věda zůstala této problematice hodně dlužna, lze dnes zatím těžko říci, jak velkou váhu si ještě zachovává faktor sociální nerovnosti, při nejmenším alespoň v mentalitě lidí. Jistěže vztah k výrobním prostředkům určitou roli stále hraje. Přesto se však domníváme, že naši ekonomové a především naše plánovací a statistická praxe je dnes příliš ovlivněna zmíněnými jen třídními aspekty při vyčleňování sociálních skupin.

V ekonomické a statistické literatuře se např. mluví o sociální skupině dělníků, rolníků, živnostníků, zaměstnanců atd. Toto členění má svůj původ bezpochyby v třídní struktuře kapitalistické společnosti. Je pravda, že třídní rozdíly nemizí ihned s likvidací soukromého vlastnictví a že nejsou také dány jenom pouhým vztahem k vlastnictví výrobních prostředků. Přetrvávají dále, do určité míry a do určité doby, v podobě tradičních forem dělby práce, např. v podobě rozdílů mezi prací fyzickou a duševní, mezi prací v zemědělství a v průmyslu, mezi městem a vesnicí apod.

Přesto však v průběhu budování a upevňování socialismu došlo k zásadním změnám ve struktuře společnosti, souvisejícím jednak se změnami ve složení obyvatelstva a jednak se změnami ve společenských, především ve výrobních vztazích a konečně se změnami v rozvoji výrobních sil.

Pokud jde o změny ve složení obyvatelstva, máme na mysli např. výrazný přesun obyvatelstva z venkova do měst, přesun od zemědělské činnosti k činnosti jiných odvětví národního hospodářství, vzrůst počtu produktivních pracovníků v průmyslu, stavebnictví, v dopravě a ve spojích, rozvoj terciární sféry, vzrůst počtu duševně pracujících jak v produktivní, tak v neproduktivní sféře apod.

Pokud jde o změny ve společenských, resp. výrobních vztazích, máme na mysli zásadní změny, ke kterým došlo v postavení lidí v reprodukčním procesu, v dělbě práce, v charakteru práce, v procesu rozdělování, v účasti na řízení společnosti, ve vztahu k výrobním prostředkům atd., které se musily nutně odrazit ve změněné sociální struktuře.

Proto se domníváme, že tradiční dělení na sociální skupiny (v ekonomickém slova smyslu) doposud běžné v naší teorii i v praxi, neodpovídá zcela současné skutečnosti.

Zamyslíme-li se nad sociální strukturou socialistické společnosti a nad jejím vývojem, vidíme, že na jedné straně sociálních skupin, zejména těch, jež nesou pečeť staré třídní struktury, s rozvojem socialismu ubývá, v souvislosti s likvidací posledních zbytků kapitalistických výrobních vztahů.

Některé skupiny charakteristické pro předchozí třídní vztahy se zpočátku ještě zachovávají — např. živnostníci, řemeslníci, drobní rolníci, kapitalisté, ale mají tendenci k rychlému zmenšování, takže v posledních několika letech je možno při celkových úvahách, týkajících se zejména sociální makrostruktury, s nimi nepočítat. Jsou proto uváděny ve statistických materiálech s patrnými rozpaky a nejčastěji se objevují souhrnně pod hlavičkou: „osoby samostatně výdělečně činné“, popřípadě „ostatní družstevní výrobci“.

Jiné, nové sociální skupiny, však vznikají, nikoliv již převážně na třídním základě, ale jak už bylo vzpomenuáno, v souvislosti s působením nových faktorů charakteristických pro socialistickou společnost a její ekonomiku.

VYMEZENÍ SOCIÁLNÍCH SKUPIN

Z čeho v socialistické společnosti vycházet při vymezování jednotlivých sociálních skupin jakožto ekonomických kategorií?

Dříve než přistoupíme k úvahám, považujeme za nutné upozornit na dvě skutečnosti:

1. Především je třeba podotknout, že půjde o úvahy o takových znacích a funkcích, které mohou vést ke vzniku sociálních skupin zásadního ekonomického významu. V nejobecnějším ekonomickém slova smyslu je možno takovou skupinu předběžně definovat jako skupinu lidí spjatých určitými dílčími ekonomickými vztahy, odlišnými (částečně nebo úplně) od dílčích ekonomických vztahů, jimiž jsou spjaty jiné skupiny lidí. Ke spojení mezi takovými skupinami dochází na základě výměny činností, jež se právě od sebe funkčně liší.

2. Dále je třeba si uvědomit, že jde v současné době o společnost, která není ještě na vrcholu svého vývoje, která nedospěla do stadia, v němž by byly patrné a známy všechny její podstatné zvláštnosti. Těžko lze určit, co je stabilní a co relativní. Na rozdíl od třídních společností se zde proplétá daleko větší množství nejrůznějších procesů vedoucích k různorodějšímu charakteru budoucí socialistické společnosti, než jakým se vyznačovaly třídní společnosti. Je proto obtížnější vymezit ty faktory a funkce, které při zkoumání sociální struktury socialistické společnosti mají největší váhu a určit při tom zároveň i jejich hierarchii.

Obtížné je toto vše i proto, že si lidé dnes ještě většinou neuvědomují, že jsou povolna vtahováni do určitého, oproti minulosti pravděpodobně odlišného místa v systému společenské reprodukce, a že začínají mít společné zájmy a častější styky s jinými lidmi než doposud. Pocit sounáležitosti je v jejich vědomí ze setrvačnosti přitahuje k těm vrstvám, s nimiž byli spjati v dosavadní dělbě práce a v nedávném systému společenské, ať už ekonomické, či politické moci.

Chceme-li vymezit sociální skupiny zejména se zřetelem k jejich úloze ve společenském procesu socialistické rozšířené reprodukce, je třeba přihlížet:*)

- a) ke vztahu jejich členů k výrobním prostředkům,
- b) ke vztahu k výrobě,
- c) k jejich podílu na národním důchodu,
- d) k úloze jejich členů při řízení společnosti,
- e) k dělbě práce a z ní vyplývajícimu charakteru práce jejich členů.

*) Jednotlivé faktory nejsou řazeny podle významu.

VZTAH K VÝROBNÍM PROSTŘEDKŮM

Názor, že i socialistická společnost musí být společností dvoutřídní, i když v ní jde, na rozdíl od minulosti, o třídy neantagonistické, ve všech socialistických zemích přžívá. Stále častěji se mluví o daleko diferencovanějším a o jiné činitele se opírajícím modelu struktury socialistické společnosti. Třídění společnosti podle vlastnických vztahů, podle skutečného nakládání s výrobními prostředky ztrácí tedy stále více na významu. Přesto však aspekt vlastnictví, jakožto strukturotvorný znak, není možno pro všechny socialistické země a pro etapu v níž právě žijeme, zavrhnout zcela. Členění ekonomicky aktivních pracovníků na pracovníky státních podniků, družstev a na samostatně, soukromě výdělečně činné, má ještě dnes v celé řadě socialistických zemí své určité ekonomické opodstatnění. Jejich místo ve společenské dělbě práce, způsob života a vše co s tím souvisí je od sebe navzájem odděluje a nutí nás, abychom faktor vlastnictví brali prozatím v úvahu jako jeden ze strukturotvorných činitelů, jehož váha se ovšem rychle snižuje, aby velmi brzy přestal hrát roli vůbec. Dělbá práce, která kdysi na určitém stupni svého vývoje vedla ke vzniku odlišných forem vlastnictví, povede nyní k jejich sjednocení.

Domníváme se ovšem, že konkrétně v Československé socialistické republice není již dnes třeba příliš rozlišovat družstevní a státní vlastnictví, a že je nutné činit zásadní rozdíly pouze mezi soukromým vlastnictvím (do jeho úplné likvidace) a společenským vlastnictvím.

VZTAH K VÝROBĚ

Definovali jsme předběžně skupinu jako útvar charakterizovaný činnostmi funkčně se od sebe lišícími. Je proto vhodné brát v úvahu jako diferenciační kritérium nejen dělbu práce (které se bude věnovat pozornost později), ale i to co s ní úzce souvisí nebo lépe řečeno, je jejím nejobecnějším výrazem — vztah k výrobě.

Veškeré obyvatelstvo je možno rozdělit na osoby ekonomicky činné a na osoby ostatní.

Ekonomicky aktivní obyvatelstvo se obvykle posuzuje podle toho, uplatňuje-li své schopnosti ve výrobní sféře a patří-li mezi tak zvané produktivní pracovníky, nebo pracuje-li v nevýrobní sféře. V prvním případě je vztah pracovníků k výrobním prostředkům přímý, představují bezprostřední výrobce. V druhém případě je jejich vztah k výrobním prostředkům pouze zprostředkovaný. Odlišný vztah k výrobním prostředkům a odlišnou úlohu ve společenském reprodukčním procesu je třeba zatím považovat za strukturotvorný znak. Přitom je ovšem nutno dbát dynamiky vývoje a brát v úvahu rozvoj vědy a techniky, s nimž ruku v ruce se mění hlediska pro zařazování lidí mezi produktivní a neproduktivní pracovníky. (Např. prosazení vědy jakožto výrobní síly znamenalo v této otázce velký zvrat). A nejen to, členění na výrobní a nevýrobní sféru a na produktivní a neproduktivní pracovníky bude ztrácet s postupující vědeckotechnickou revolucí své opodstatnění a bude třeba uvažovat o jiném členění národního hospodářství, které by odpovídalo změnám výrobním silám.

K osobám ostatním patří jednak osoby živé, tj. děti, mladiství, ženy v domácnosti, někteří invalidé apod. a jednak duchodci, kteří v sociální struktuře zaujímají zvláštní místo, ne zcela bezvýznamné. Jejich počet s prodlužováním lidského věku, s rozvojem lékařské vědy a v současné době

se zkracováním nároku na počet let potřebných k odchodu do důchodu, neustále vzrůstá. I když předpokládáme do budoucna prodloužení pracovní aktivity, budou představovat důchodci významnou sociální skupinu odlišnou od ostatních skupin obyvatelstva, právě v souvislosti s jejich vztahem k výrobě a zároveň s jejich postavením v procesu rozdělování.

PODÍL NA NÁRODNÍM DŮCHODU

Podíl na národním důchodu byl v třídních společnostech v úzké souvislosti se vztahy vlastnickými a s účastí na organizaci a řízení společnosti. To ovšem neznamená, že by kvalifikace, složitost atd. práce nehrály žádnou roli uvnitř třídy dělníků, zaměstnanců apod. a nevedly k diferenciaci mezi pracujícími. Tyto rozdíly jsou ovšem v třídní společnosti daleko menší a méně podstatné, než rozdíly mezi třídami.

Komunismus bude znamenat vyrovnání možností podílet se maximálně, podle potřeby, na společenských statcích a službách všeho druhu. Pro socialismus je ovšem charakteristické rozdělování podle práce. Pokud toto existuje, odrážejí se rozdíly mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací, mezi prací duševní a fyzickou, lehkou a těžkou, významnou a méně významnou, v podílu jednotlivce na národním důchodu, a tím i v jeho způsobu života. Hrají tedy i rozdíly v příjmech určitou roli při vytváření struktury socialistické společnosti.

Ve sféře odměňování však došlo ke značným deformacím. Nivelizace příjmů na jedné straně odstranila ostré sociální rozdíly mezi různými společenskými skupinami lidí, vyplývající z rozdílné úrovně důchodu, resp. z úrovně prostředků, kterými jednotlivci mohli disponovat, na druhé straně však spojila, se zřetelem k výši příjmů, nejrůznější kategorie pracovníků. Tak např. stejnou průměrnou odměnu (nad 3000 Kčs) mají rubači hlubinných dolů stejně tak jako samostatní vědečtí pracovníci nebo odměnu okolo 2000 Kčs mají právě tak traktoristé jako lékaři. Je samozřejmé, že v tomto slova smyslu nemůže být výše odměny strukturotvorným znakem.

Úkolem socialistické společnosti jistě není vyrovnávání úrovně odměn. Nivelizace ve všech socialistických zemích už stejně překročila meze únosnosti a stala se jednou z brzd rozvoje socialistické ekonomiky, protože diferenciaci podle důchodů neodpovídá již dnes diferenciaci podle charakteru práce. Je zřejmé, že je třeba velmi rychle přikročit k denivelizaci, samozřejmě odlišné od denivelizace v kapitalistické společnosti. Cílem těchto opatření by mělo být patřičné ocenění vysoce kvalifikované práce, především duševní, ale pokud to bude vhodné v souvislosti s určitým stupněm rozvoje výrobních sil, i kvalifikované práce převážně fyzického charakteru. První kroky již byly učiněny. Znamená to tedy, že musí spolu s technickým pokrokem docházet jednak k diferenciaci uvnitř dnešní dělnické třídy a uvnitř třídy družstevního rolnictva, jednak uvnitř inteligence. Zvláště je třeba docenit nanejvýš kvalifikovanou práci vědeckých pracovníků, pracovníků vysokých škol, vedoucích pracovníků všeho druhu apod. Postupně bude docházet ke stírání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací. Tento proces se neobejde bez prohloubení diferenciaci mezi více a méně kvalifikovanými pracovníky.

ÚLOHA PŘI ŘÍZENÍ A ORGANIZACI SPOLEČNOSTI

Dosud uváděné aspekty ovlivňující sociální strukturu společnosti byly spjaty více méně s hmotnou stránkou reprodukčního procesu. Proces reprodukce má ovšem i druhou stránku — společenskoorganizační. Výroba i nevýrobní sféra

jsou rozčleněny a soustředěny do určitých organizačních jednotek. Přitom všechny společenské procesy probíhají na základě činnosti a rozhodování lidí. Lidé vstupují navzájem mezi sebou do vztahů kooperace a dělby práce, do vztahů řídicích a podřízených a do vztahů přivlastňování a rozdělování výsledků své činnosti. Zaujímají různé postavení v sociálně organizační struktuře a jejich zájmy jsou buď rozporné, nebo shodné.

Tento faktor, podobně jako předchozí, je v kapitalistické společnosti úzce spjat s vlastnickými vztahy a vede k prohlubování vertikální diferenciaci ve smyslu sociální nerovnosti.

Ne tak za socialismu, kde vztahy mezi řídicími a řízenými dostávají podstatně jiný obsah než v antagonistických společnostech. (Byl by však naprostý idealismus očekávat, že náraz zmizí touha, která po dlouhá staletí v lidech zakořeňovala, využívat svého postavení a získávat pro sebe větší část nadproduktu a další nejrůznější výhody. A to právě často umožňuje řídicím pracovníkům jejich postavení. Socialismus má oproti kapitalismu ovšem tu výhodu, že může proti takovýmto snahám uvědoměle a účinně bojovat.) Řízení, kontrola a hodnocení práce jiných lidí nevede k vázanosti osoby řízené k osobě řídicího pracovníka, i když tím nevylučujeme možnost konfliktů mezi oběma.

Funkce řídit a organizovat národní hospodářství je i za socialismu ve značném rozsahu svěřována určité společenské vrstvě, tzv. inteligenci. Je tomu tak proto, že rozdíl mezi fyzickou a duševní prací nebyl ani za socialismu likvidován. Různé formy dobrovolné účasti všech pracujících na řízení a organizaci společnosti však pozvolna likvidují výsady určitých společenských vrstev v této sféře. Tento proces probíhá ve dvou oblastech řízení: ve sféře převážně technické a ve sféře společenskoekonomické. Zatímco pro první sféru řízení tzv. „produktivní pracovníci“ nemají dosud dostatečné kvalifikační předpoklady, ve sféře druhé se již dnes uplatňují ve značném rozsahu a s úspěchem. Tento proces však bude probíhat ve stále rychlejším tempu v obou oblastech a lze proto předpokládat, že faktor řízení a organizace se bude významně podílet na utváření struktury socialistické a budoucí komunistické společnosti.

DĚLBA PRÁCE A CHARAKTER PRÁCE

Jedním z nejdůležitějších aspektů, který by se měl především uplatňovat při členění sociální struktury naší současné společnosti, je charakter práce vyplývající ze společenské dělby práce. Dělbá práce je proces, v jehož průběhu jsou lidé na kratší nebo delší dobu pověřováni určitými funkcemi, rozdělováni do určitých povolání a dostávají se tak do nejrůznějších ekonomických vztahů. Není to samozřejmě jen ekonomický a technický proces, ale proces v nejširším slova smyslu společenský. Postavení v dělbě práce ovlivňuje vývoj a život jednotlivce a staví ho nejen do ekonomické, ale do všestranně společenské závislosti na jiných jedincích.

Dělba práce vedla ke vzniku činností, které ve svých počátcích pracemi nebyly (umění, zábava, činnost vědecká, politická, obchodní, bankovní apod.), došlo k oddělení práce duševní a fyzické. Spolu s rozvojem vědeckotechnické revoluce se budou pracující přesouvat z bezprostřední výroby do oblastí předvýrobních, do výzkumu a do vědy a do terciární sféry. Změny v dělbě práce budou zpočátku ovlivňovat charakter existujících skupin, budou měnit jejich vnitřní složení a posléze se podílet na utváření nových sociálních skupin, odpovídajících příslušnému stupni rozvoje výrobních sil.

Dělbou práce je možno sledovat v mnoha vzájemně se překrývajících rovinách. Některých aspektů jsme se již v předchozím dotkli. Mluvili jsme o výrobní a ne-výrobní sféře, o produktivní a neproduktivní práci, zmínili jsme se o ekonomicky činných pracovnících a ostatních, mluvili jsme o třídách vlastnických a nevlastnických výrobní prostředky, o bezprostředních výrobcích a ostatních, mluvili jsme o činnostech lidí řízených a řídících a konečně o fyzicky a duševně pracujících. Je možno připojit některé další pohledy na dělbou práce: rozčlenění pracujících např. podle různých odvětví národního hospodářství, na pracující měst a venkova, na pracovníky v průmyslu a v zemědělství, na dělníky, zaměstnance, rolníky, družstevníky, důchodce apod., na pracující podle nesmírného množství profesí atd.

Při této příležitosti bychom chtěli upozornit na význam naposled uvedeného faktoru — na profesionální dělbou práce. Jednotlivé dnešní sociální skupiny, např. dělníků, družstevníků a zaměstnanců, se, jak už bylo řečeno, vnitřně přetvářejí v souvislosti s měnícím se charakterem práce a s ním se měnícími profesemi. Ve stále větším měřítku se uplatňuje převaha práce kvalifikované nad nekvalifikovanou, složité nad jednoduchou, tvůrčí nad mechanickou, oduševnělé nad neoduševnělou, práce zajímavé nad prací monotónní, únavnou a nezajímavou, v níž se může ve stále větším měřítku člověk realizovat jako vysoce uvědomělé individuum.

CHARAKTERISTIKA SOUČASNÝCH SOCIÁLNÍCH SKUPIN

Uvedli jsme nejvýznamnější znaky, uplatňující se při formování ekonomické struktury socialistické společnosti. Vzájemné křížení a proplétání se těchto znaků a velké řady dalších, méně podstatných vede ke vzniku různých společenských skupin v ekonomickém slova smyslu. Žádná skupina není tvořena jenom jedním znakem, ale vždy kombinací několika. Pokusíme-li se charakterizovat kombinací výše uvedených znaků dnes tradované sociální skupiny, zjistíme, že dnešní členění společnosti není zcela správné, a že statistická praxe a teorie týkající se této oblasti zaostává za společenskou realitou.

Tak např. družstevní rolníci jsou společenskou skupinou, která byla dosud charakterizována především:

- a) charakterem práce v zemědělství,
- b) družstevním vlastnictvím,
- c) bezprostředním vztahem k výrobě,
- d) formou odměňování závislou nejen na práci jednotlivce, ale i celého kolektivu.

Souhrn těchto znaků je odlišuje od souhrnu znaků, který charakterizuje např. sociální skupiny dělníků a zaměstnanců. Od dělníků se liší bodem a), b), d), od zaměstnanců všemi body. Ovšem podíváme-li se na vrstvu dělníků blíže, vidíme, že její část představují zemědělské dělníci. Od těch se družstevní rolníci liší již jen bodem b) a d), zatímco charakter práce je stejný. Zemědělské dělníky doposud právě tyto dva shodné znaky připoutávaly k dělníkům průmyslovým a ostatním. Ovšem obojí doznalo změny. Odlišná úloha družstevního a státního vlastnictví byla přeceněna a přestává hrát tak významnou roli. Stejně tak rozdíly v odměňování se zaváděním zdokonalené soustavy plánovitého řízení národního hospodářství pozvolna mizí.

Domníváme se proto, že nejvýznamnějším rysem zůstává charakter práce, který spolu se vztahem k výrobě spojuje družstevníky a zemědělské dělníky v jednu společenskou skupinu. Důležitým diferenciativním kritériem jsou odvětvová a profesionální dělbou práce.

Nárok na samostatnou existenci bude mít proto skupina, kterou bychom mohli nazvat společenskou skupinou zemědělských pracovníků. Samostatně bude existovat pravděpodobně do té doby, než dojde k úplnému zprůmyslnění zemědělství, protože hlavní příčinou existence dělníků na jedné straně a zemědělských pracovníků na straně druhé jsou rozdíly mezi průmyslem a zemědělstvím. Podobně jako rozdíly mezi duševní a fyzickou prací jsou příčinou existence sociální skupiny inteligence.

Podobně bychom mohli podle výše uvedených znaků charakterizovat skupinu dělníků a zaměstnanců, resp. jejich části — inteligence.

Zjistili bychom, že uvnitř těchto skupin dochází k řadě významných změn, které jsou spjatý jednak se změnami procesy obsaženými v bodě b) a d) a jednak ke změnám, spjatým s délkou a charakterem práce. Viděli bychom, že dělník přestává být jen „bezprostředním výrobcem“, ale že cestou různých forem účasti na řízení zasahuje stále výrazněji do řízení a do rozhodování o rozvoji techniky, a že pozvolna přejímá řadu pracovních funkcí, které byly dosud doménou inženýrskotechnických pracovníků. Podíl kategorií seřizovačů, opravářů a údržbářů se neustále zvyšuje. V nejvyspělejších kapitalistických zemích velmi výrazně klesá podíl dělníků v průmyslových oborech, přičemž se těžiště lidské práce přesouvá do předvýrobních fází. Zvyšují se požadavky na počet techniků, technologů, konstruktérů, inženýrskotechnických pracovníků, automatizátorů, programátorů, kybernetiků, ekonomů a samozřejmě i vědců. „Jednoduchá práce“ je pozvolna absorbována prací složitou, vysoce kvalifikovanou. Klasifikace podle kvalifikace a podle mechanizovanosti práce má stále větší význam.

Tento proces se zajisté netýká jenom průmyslu, stavebnictví apod., ale začíná probíhat i v zemědělství, zasahuje do administrativy a nenechává bez povšimnutí ani terciární sféru. Zároveň dochází k zásadním změnám v proporcích národního hospodářství a nelze vystačit, jak bylo řečeno, s dosavadním členěním na výrobní a nevýrobní sféru. Je třeba brát v úvahu takové kategorie, jakými jsou věda, výroba, služby, vzdělání a péče o člověka a řadu dalších, které jsou dnes ještě mlhavé.

Sociální struktura se mění. Předpokládá se např., že během 20 až 30 let bude zaměstnáno ve vědě a výzkumu asi 20 % z celkového počtu pracujících (Richta a kol. 1967). Budou pravděpodobně představovat velmi rozsáhlou společenskou skupinu vědeckovýzkumných pracovníků, která se může členit podle vědních oborů nebo podle odvětví národního hospodářství. Podobně bude možno členit i skupinu inženýrskotechnických pracovníků, či skupinu automatizátorů. Bude ovšem docházet zároveň k syntéze vědy a výroby a těžko lze dnes proto předpovídat, jakou konkrétní podobu bude sociální struktura mít. Poněkud odlišné postavení by např. měli mít pracovníci terciární sféry — služeb, jejichž význam i počet bezpochyby značně vzroste. Tendence k tomu jsou velmi patrné ve vyspělých industriálních společnostech již dnes.

Nadhodili jsme několik problémů, spjatých se změnami ve společenské struktuře socialistické společnosti, na nichž jsme chtěli demonstrovat neudržitelnost používání tradičních kategorií, jakými jsou např. sociální skupina dělníků, družstevníků, zaměstnanců apod. Jejich užívání ve statistické praxi jež dnes vede k řadě chyb, často znemožňuje nebo ztěžuje vědecký výzkum, stává se brzdou a odvádí často pozornost vědeckých pracovníků, plánovačů a ekonomů od změn a nových procesů, k nimž ve společnosti dochází.

Jaké jsou hlavní tendence vývoje společenské struktury z hlediska dlouhodobé perspektivy?

1. Uvnitř socialistické společnosti dochází k postupnému překonávání všech pozůstatků třídní diferenciace a jakýchkoliv forem společenské nerovnosti. Třídní a vlastnické vztahy přestávají hrát roli diferenciálního kritéria v sociální struktuře, i když je třeba ještě po určitou přechodnou dobu počítat s existencí drobného soukromého vlastnictví v různých odvětvích národního hospodářství a s existencí záhumenkového osobního hospodářství družstevních rolníků.

2. Dělicí čára mezi výrobní a nevýrobní sférou a mezi bezprostředními výrobci a ostatními se stává, v souvislosti s měnícím se charakterem práce, značně mlhavou. Bezprostřední výrobci stále častěji zasahují do procesu vzniku inovací a do činností zastávaných dosud inženýrskotechnickými pracovníky, se kterými postupně splývají.

Dochází ke změnám v základních proporcích národního hospodářství, přičemž vzrůstá váha terciární sféry a především váha vědy.

3. Rozdělování ztrácí jakoukoliv souvislost s vlastními vztahy a s politickou mocí. Podíl jednotlivých skupin lidí na národním důchodu se stává závislým (abstrahujeme-li od zbytků soukromých vlastníků a od záhumenkového hospodářství) převážně jen na mechanizovanosti, kvalitaci, složitosti, významu, oduševnělosti apod. práce jak jednotlivců, tak především i celých kolektivů. Rozdíly ve způsobu odměňování, závislé na jiném stupni rozvoje podnikové hmotné zainteresovanosti družstev na jedné straně a státních podniků na druhé straně, budou s rozvojem zdokonalené soustavy plánovitého řízení národního hospodářství odstraněny.

V důsledku deformací v odměňování, k nimž došlo, neodpovídá dosud diferenciace podle příjmů diferenciaci podle charakteru práce. Tento nesoulad však bude postupně zlikvidován.

4. Společenské přehrady mezi nadřízenými a podřízenými, mezi řídicími a řízenými mizí. Řízení národního hospodářství zatím je a po určitou dobu ještě bude, převážně v rukou, pokud možno, nejkvalifikovanějších příslušníků inteligence. Do organizace a řízení společnosti se však postupně zavádějí nové metody spjaté s uplatňováním iniciativy a aktivity řízených pracovníků (jejichž kvalifikace, a s ní i postavení ve výrobě a ve společnosti vůbec, se zároveň mění), což vnese do společenské diferenciace změny.

5. Charakter práce se s rozvojem výrobních sil zásadně mění; hlavním rysem těchto změn je prohlubování jeho diferenciace. Přitom ovšem zároveň rozdíly mezi prací v zemědělství a prací v ostatních výrobních odvětvích národního hospodářství v dlouhodobé perspektivě více méně zmizí, v souvislosti se zprůmyslněním práce v zemědělství. Podobně dochází ke sblížování fyzické a duševní práce cestou zvědeckých výrobních a řídicích procesů, pozvedáváním odborné úrovně pracujících a osvojováním si vyšší techniky. Duševní práce stále ještě vystupuje především v úloze řídicí činnosti a fyzická práce v úloze práce výkonné, ale přesto se rozdíly pozvolna stírají. Protože ale stupeň vybavenosti fyzické a duševní práce stroji, zařízeními a energií a stupeň vědy a její technologické aplikace je u nás dosud nízký, bude tento proces u nás probíhat delší dobu a bude ovlivňovat, úměrně rozvoji výrobních sil, i sociální strukturu.

Protože existuje nestejnorodá technická základna výroby a tedy i nestejno-

rodá kvalifikace lidí, bude hrát důležitou roli diferenciačního kritéria profesionální a odvětvová dělba práce. Jako významné diferenciační kritérium se bude uplatňovat faktor kvalifikace práce, mechanizovanosti práce, pracující budou rozčleňováni do společenských skupin podle vědních oborů, podle odvětví národního hospodářství nebo podle jiných podobných činitelů.

Sledovali jsme pět nejvýznamnějších diferenciačních kritérií, uplatňujících se při vytváření společenské struktury: vlastnické vztahy, vztah k výrobě, rozdělování, organizaci, řízení a dělbu práce s charakterem práce. Při úvahách o každém z těchto kritérií jsme vždy narazili na vliv charakteru práce na vývoj a změny uvnitř toho kterého kritéria. Znamená to tedy, že charakter práce je vlastně jakýmsi společným jmenovatelem všech uváděných kritérií. Změny v charakteru práce se ukazují být nejpodstatnější a nejhlubší příčinou všech ekonomických změn. Je to závěr zcela přirozený, protože dělba práce, vyplývající z charakteru práce byla, od prvobytné pospolitosti počínaje, vždy hlavní příčinou vzniku odlišných forem rozdělování, odlišných vlastnických vztahů a odlišných výrobních a společenských vztahů vůbec.

Tyto velmi stručné a povšechné úvahy o sociální struktuře nám umožňují blíže vymezit sociální skupinu v nejobecnějším ekonomickém slova smyslu, charakteristickou pro budoucí vyzrálou socialistickou společnost:

Sociální skupina v ekonomickém slova smyslu představuje společenský celek spjatý, pro tuto skupinu typickým charakterem práce, funkčně se lišícím od charakteru práce jiných společenských celků.

Došlo dne 8. 6. 1967

Literatura

1. BAUMANN, Z.: Sociologie. Praha, 1965. — 2. BAUMANN, Z.: Zarys marxistowskiej teorii społeczeństwa. Warszawa, 1964. — 3. BAUMANN, Z.: Zarys socjologii. Warszawa, 1962. — 4. CUVILLIER, A.: Manuel de sociologie. Paris, 1950. — 5. HARTLEY, E. L. - HARTLEY, R. E.: Fundamentals of social psychology. New Yrk, 1952. — 6. KLOSKOWSKA, A.: Male grupy i społeczeństwo masowe. Warszawa, 1959. — 7. KÖNIG, R.: Sociologie. Stuttgart, 1958. — 8. LUNBERG, A. G. - SCHRAG, C. C. - LARSEN, O.: Sociology. New York, 1958. — 9. MAC IVER, R. M. - PAGE, C. H.: Society. London, 1961. — 10. MACHONIN, P. a kol.: Sociální struktura socialistické společnosti. Praha, 1966. — 11. RICHTA, R. a kol.: Civilizace na rozcestí. Praha, 1967. — 12. SZCZEPAŃSKI, J.: Elementarne pojęcia socjologii. Warszawa, 1963.

Тенденции развития социальной группировки как экономической категории

Статья занимается обособлением социальной группировки как экономической категории и выделением основной тенденции развития общественной структуры с точки зрения долгосрочной перспективы.

Внутри социалистического общества постепенно преодолеваются все пережитки классового расслоения и любые формы общественного неравенства. Классовые и собственнические отношения перестают быть дифференцирующим критерием в социальной структуре.

Грань между производственной и непроизводственной сферами и между непосредственными производителями и остальными становится очень нечеткой. Происходят изменения основных пропорций народного хозяйства, причем возрастает удельный вес терциарной сферы и прежде всего науки. Разделение теряет всякую связь с собственническими отношениями и политической властью.

В организацию и руководство общества постепенно вводятся новые методы, связанные с инициативой и активностью руководящих работников (квалификация которых и связанное с ней положение в производстве и в обществе одновременно вообще меняются), что вносит изменения в общественное расслоение.

По мере развития производительных сил характер работ в принципе меняется; его основной чертой становится углубление дифференциации. Ввиду существования разнородной технической базы производства и, следовательно, неодинаковой квалификации людей, важным критерием дифференциации становится профессиональное и отраслевое разделение труда.

Изменения характера труда представляются наиболее существенной глубокой причиной всех экономических изменений. На этой базе можно отчетливо обособить и социальную группировку в самом общем экономическом смысле слова, характерную для будущего развитого социалистического общества: социальная группировка в экономическом смысле слова представляет общественное целое, связанное типичным для этой группировки характером труда, функционально отличающимся от характера труда других общественных группировок.

The Tendencies of the Development of the Social Group as an Economic Category

This paper deals with the definition of the social group as an economic category and with the definition of the principal tendencies of the development of the social structure from the point of view of long-term prospects.

Within the socialist society there occurs a gradual elimination of all remains of class differences and of all forms of social inequality. Class and proprietorial relations cease to be a differential criterion in the social structure.

The dividing line between production- and non-production sphere and between the immediate producer and the others becomes considerably obscure. There occur changes in the basic proportion of the national economy, in which case the weight of the tertiary sphere and above all of science rises. Distribution loses whatever connection with proprietorial relations and with political power.

In the organization and management of the society new methods linked with the application of initiative and with the activity of controlled workers are introduced gradually. The qualification of these workers and so also their position in production and in society change simultaneously, which introduces changes in the social differentiation.

The character of work principally changes with the development of production forces, and the main feature of these changes is a deepening of differentiation. As there exists a heterogeneous technical base of production and so also an unequal qualification of people, a professional and sectoral division of work will be an important differential criterion.

Changes in the character of work have proved to be the most substantial and deepest cause of all economic changes. On this basis it is also possible to more closely define the social group in the most general economic sense of the word, characteristic for a future well-developed socialist society: The social group in the economic sense of the word constitutes a social whole linked by the character of work typical for this group and differing with its function from the character of work of other social wholes.

Adresa autora:

Ing. Květa Čiháková, CSc., Universita Karlova, katedra politické ekonomie, Praha 1, Curieových 7